

Prof.dr. E.P. Bos

De gefantaseerde tijd

De filosoof Marsilius van Inghen (ca. 1340 – 1396) over de tijd

Universiteit Leiden

De gefantaseerde tijd

De filosoof Marsilius van Inghen (ca. 1340 – 1396) over de tijd

Rede uitgesproken door

Prof.dr. E.P. Bos

ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar

Middeleeuwse Logica en Semantiek

vanwege het Leids Universiteits Fonds

op maandag 30 januari 2012

Universiteit Leiden

Mijnheer de Rector Magnificus, mijnheer de decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen, mijnheer de directeur van het Instituut voor Wijsbegeerte, mijnheer de voorzitter van het Leids Universiteits Fonds, dames en heren collega's en studenten en voorts u allen die deze plechtigheid met uw aanwezigheid vereert.

De bijzondere leerstoel die ik de afgelopen jaren heb mogen bekleden, had als leeropdracht de middeleeuwse logica en semantiek. De vakken logica en semantiek zijn traditionele onderdelen van de wijsbegeerte. In de hele geschiedenis van de filosofie heeft de leer van de geldigheid van redeneringen (dat wil zeggen: de logica) en de leer van de betekenis van termen en zinnen (dat wil zeggen: de semantiek) een plaats. De twee vakken zijn traditioneel onderling sterk verbonden. Dat geldt zeker voor de middeleeuwse periode.

De middeleeuwse wijsbegeerte loopt, ruw aangeduid, van het jaar 500 tot het jaar 1500. In deze periode worden alle traditionele onderdelen van de wijsbegeerte bestudeerd. Ik gebruik hier de indeling zoals Aristoteles deze in de oudheid gaf. In de Middeleeuwen vinden we de theoretische afdeling van de wijsbegeerte, met name metafysica en fysica, de praktische afdeling, met name ethiek en politiek, en de instrumentele afdeling die de instrumenten voor het denken over de werkelijkheid verschaft: logica en semantiek.

De geschiedschrijving van de middeleeuwse wijsbegeerte is eeuwenlang achtergebleven bij die van de geschiedenis van de andere vakken van de wijsbegeerte. Lange tijd was de middeleeuwse filosofie ingesloten in de christelijke, met name rooms-katholieke leer. De beroemde theoloog en filosoof Thomas van Aquino (1225-1274/5) is al eeuwenlang de leraar van de rooms-katholieke kerk.

In de twintigste eeuw is de geschiedschrijving van de middeleeuwse wijsbegeerte veranderd. Meer en meer ging men op een objectieve en seculier-wetenschappelijke wijze deze periode bestuderen. Men begon in te zien in welke opzichten de middeleeuwse wijsgeren voortbouwden op de antieke wijsbegeerte, en in welke opzichten zij origineel waren. Dit te bepalen is niet steeds eenvoudig, want de middeleeuwse filosofen en theolo-

gen meenden dat zij niet iets nieuws brachten. Zij meenden dat zij slechts uitlegden wat zij bij de grote voorgangers hadden gevonden, met name bij Plato, Aristoteles en Augustinus. *In feite* formuleerden zij echter nieuwe opvattingen. Ook leerden historici van de filosofie begrijpen wat, objectief gezien, los van een kerkelijke leer, de rol van de christelijke geloofsleer in het middeleeuwse denken was.

Ik richt nu de aandacht op de geschiedschrijving van de twee vakken die in deze afscheidsrede een rol zullen spelen: ten eerste de logica en semantiek, en ten tweede de fysica.

De Amerikaan Ernest Moody heeft in de jaren '30 een belangrijke impuls gegeven tot de studie van de geschiedenis van de middeleeuwse logica en semantiek. Deze geschiedschrijving kwam tot bloei in de jaren '60 van de vorige eeuw. Eén van de grote initiatoren was daarbij de Leidse hoogleraar L.M. de Rijk, die een fundamenteel driedelig werk schreef, *de Logica modernorum*,¹ de 'Logica van de denkers van nu', vanuit middeleeuws perspectief: dus van die tijd. Toen De Rijk in 1985 een eredoctoraat van de universiteit van Kopenhagen ontving² merkte de ere-promotor Sten Ebbesen op dat op het terrein van de middeleeuwse logica en semantiek alle beoefenaars in feite leerlingen van De Rijk waren. Verder moeten wij Jan Pinborg, Norman Kretzmann en Gabriel Nuchelmans noemen als de geleerden die de studie van de middeleeuwse logica en semantiek in de jaren '60 en '70 substantieel hebben bevorderd. Hun werk werd door leerlingen voortgezet, en door leerlingen van deze leerlingen.

Zoals gezegd zullen in dit betoog ook opvattingen uit de middeleeuwse fysica een rol spelen. De geschiedenis van de fysica vond haar impuls in de reacties op de vroeg twintigste-eeuwse studie van Pierre Duhem, *Le système du monde*.³ Duhem stelde dat de zeventiende-eeuwse fysica eigenlijk al bestond in de veertiende eeuw. Marshall Clagett, Anneliese Maier en, iets later, John Murdoch, waren de grote onderzoekers die op Duhems these reageerden en vaststelden dat er niet alleen continuïteit, maar ook discontinuïteit was tussen de middeleeuwse en de moderne fysica.

Toen ik als assistent van Professor De Rijk was aangesteld in 1970, richtte ik mij op de studie van de veertiende-eeuwse filosoof en theoloog Marsilius van Inghen (ca. 1340-1396). Ik besloot een kritische editie met commentaar van een deel van zijn logische werk te maken. Er moest op basis van de beschikbare handschriften een tekst komen die Marsilius' opvatting weergaf. Deze editie kwam in 1977 gereed.⁴

In de eerste plaats was, en is nog steeds, het vervaardigen van kritische edities van werk van middeleeuwse wijsgeren een hoofdtaak voor historici. Zelfs de grootste filosofen uit de Middeleeuwen zijn nog niet volledig kritisch uitgegeven. Wel zijn er goede edities van Augustinus en van Abelard, maar zelfs de dertiende-eeuwers Bonaventura, Albert de Grote en Thomas van Aquino zijn slechts gedeeltelijk kritisch beschikbaar. Sinds 1988 hebben wij een kritische editie van het werk van de belangrijke veertiende-eeuwer Willem van Ockham, maar niet van Johannes Duns Scotus. Van vele belangrijke middeleeuwse wijsgeren beschikken wij dus slechts in beperkte mate over goede uitgaven op basis van handschriften.⁵

In de tweede plaats zijn studies van de teksten nodig. Vanaf de jaren '60 is, internationaal gezien, grote vooruitgang geboekt bij het analyseren van de teksten, niet in het minst door de reeds genoemde geleerden.

Het fascinerende van het onderzoek naar middeleeuwse wijsgeren is dat men kennis maakt met geschriften die sinds hun ontstaan in de Middeleeuwen meestal onbenut zijn gebleven. Men komt dus in een onbetreden land en leest onbekende opvattingen. In deze afscheidsrede zal ik u ook een proeve van iets nieuws geven.

Ik zal mij nu nader concentreren op Marsilius van Inghen. In mijn onderzoek heb ik mij vaak bezig gehouden met deze filosoof en theoloog. In deze rede wil ik een nieuw aspect van zijn denken naar voren brengen. Het gaat hier over zijn opvatting over *tijd* zoals we dat vinden in zijn commentaar op de *Metaphysica* van Aristoteles.

Voor velen is Marsilius van Inghen een volstrekt onbekende figuur. Men moet echter wel weten dat hij in de Middeleeuwen

grote invloed in Midden Europa had. Men sprak van een '*via Marsiliana*' ('de richting van Marsilius'), men sprak van '*Marsilius et eius sequaces*' ('Marsilius en zijn volgelingen').

Marsilius zelf is in hoge mate beïnvloed door de '*magister artium*' ('meester in de vrije kunsten') Johannes Buridanus (ca. 1300-1362). Hij noemde hem op een aantal plaatsen '*magister meus*' ('mijn leermeester'). Buridanus is een belangrijk filosoof. Naar mate zijn werk beter bekend wordt, apprecieert men zijn grootsheid. Ik denk dat Buridanus op het niveau van Willem van Ockham staat. Marsilius was zijn leerling, en neemt grondgedachten van hem over, maar naar mate Marsilius' geschriften beter bekend worden zien we ook interessante verschillen tussen de twee. In mijn proefschrift stuitte ik op een paar verschillen tussen Marsilius en Buridanus. Eén daarvan noem ik hier, omdat deze voor het begrip van Marsilius' opvatting van tijd een rol speelt. In zijn logische werk spreekt Marsilius over vijf *tempora* ('tijden'), die men gebruikt in het spreken over de werkelijkheid. Drie in strikte zin: heden (die tijd is traditioneel primair), verleden en toekomst, en dan twee tijden in ruime zin, namelijk mogelijkheid ('*posse*,' 'kunnen'), en 'fantasie' of: 'voorstelbaarheid' ('*imaginari*?').⁶

'Mogelijkheid' gebruikt Marsilius als tijd voor een uitspraken als 'een vacuum kan bestaan'. Volgens de middeleeuwers bestaat het vacuum niet, bestond het niet, en zal het niet bestaan, gegeven onze natuurlijke orde, maar God zou het op bovennatuurlijke wijze, zonder tegenspraak, kunnen maken.

De tijd *voorstelbaarheid* wordt door Marsilius gebruikt om te zeggen: '*chymaera imaginatur*' ('een chymera is voorstelbaar'). Een chymera is een fantasiedier. Het is slechts voorstelbaar. In Marsilius' eigen woorden:⁷ het bestaat uit, het hoofd van een leeuw, de buik van een geit en de staart van een draak. Het is dus een samenstelling van drie diersoorten.

De chymera neemt in de middeleeuwse logica een prominente plaats in. Men zocht naar mogelijkheden om vanuit dezelfde uitgangspunten over de betekenis van termen consistent over bij voorbeeld tafels en stoelen, en over chymera's te spreken.

Buridanus heeft de notie van *imaginatie* als tijd in ruime zin niet.

Tezamen met mijn collega's Joke Spruyt (Maastricht) en Ria van der Lecq (Utrecht) ben ik van plan een kritische editie te publiceren van het commentaar (*quaestiones*) door Johannes Buridanus op de *Metaphysica* van Aristoteles, de 'Filosoof', zoals Aristoteles in de Middeleeuwen vaak aanduidde.

Het is de derde en laatste versie van Buridanus' commentaar. Er bestaat hiervan een oude druk uit 1518, maar die is niet geheel betrouwbaar, zoals dat met de zestiende-eeuwse drukken van middeleeuwse auteurs wel meer het geval is. Ik zal Buridanus' commentaar op het vierde boek uitgeven. Dit gaat met name over het beginsel van niet-tegenspraak. Dit beginsel luidt: *van hetzelfde kan men niet, volgens hetzelfde aspect, zeggen dat het aan hetzelfde toekomt. Bij voorbeeld: iets kan niet tegelijkertijd wit en niet wit zijn.* Het beginsel is fundamenteel voor ons denken. Aristoteles behandelt het hier in zijn *Metaphysica*, waarbij hij allerlei fundamentele problemen over aard en status van het beginsel aan de orde laat komen.

Toen ik op bepaalde problemen in de tekst van Buridanus stuitte, raadpleegde ik ook handschriften met Marsilius' commentaar op hetzelfde werk. Vergelijking van hun werk leidt soms tot oplossingen.

Marsilius volgt, zoals te verwachten, in hoge mate Buridanus. De titels van de *quaestiones* ('problemen') zijn vrijwel hetzelfde, de volgorde waarin hij de problemen behandelt, is vrijwel hetzelfde. In de veertiende *quaestio* stuitte ik op een interessante kritiek van Marsilius op Buridanus, namelijk ten aanzien van de status van de *tijd*.

De *quaestio* luidt:⁸ *Kunnen twee contradictoire beweringen tegelijkertijd en onder hetzelfde aspect waar zijn?*

Het probleem is hoe we *tijd* moeten opvatten. Marsilius verschilt hier van zijn meester Buridanus. Is tijd iets objectiefs, op welke manier dan ook, of is het iets subjectiefs, in de volgende tijd; bestaat tijd primair in de denkende geest? Is tijd te verstaan in termen van de beweeglijke dingen om ons heen, zoals Buridanus meent, of bestaat het slechts in onze *imaginatio*, voorstellingsvermogen, de fantasie, zoals Marsilius zegt?

Deze tekst levert iets op wat slechts zeer beperkt bekend was. De reeds genoemde historica Anneliese Maier heeft Marsilius'

subjectivistische opvatting zeer kort aangeduid, zonder de argumenten die Marsilius in zijn commentaar op de *Metaphysica* heeft aangevoerd. Maier had in de jaren '50 nog weinig teksten te beschikking.

Om beter zicht te krijgen op de opvattingen van tijd bij Marsilius en Buridanus moet men zien hoe hun voorgangers over tijd dachten. Reeds in de Griekse oudheid vinden we opvattingen over tijd, bij voorbeeld bij Plato. Hij maakt een contrast van de tijd zoals wij in onze veranderlijke wereld die ervaren, met de tijdloosheid van de ideeën, de echte, eeuwige, onveranderlijke werkelijke zijndes. Hier zien wij duidelijk dat het begrip tijd niet als zodanig alleen interessant is, maar te maken heeft met de aard van de veranderlijke werkelijkheid waarin de mens staat, en met de oorsprong en het ontstaan van de werkelijkheid. Tijd heeft dus te maken met fundamentele problemen in de werkelijkheid.

Voor mijn betoog is de opvatting van Aristoteles van belang. Immers, de dialogen van Plato waarin hij tijd bespreekt, werden als zodanig in de Middeleeuwen niet bestudeerd.⁹

Ik kan hier Aristoteles' begrip van tijd niet uitvoerig behandelen. Het onderwerp is te omvattend, en bovendien zeer ingewikkeld. Hier is het volgende voldoende. Men kan zeggen dat bij Aristoteles in vele teksten, bij voorbeeld in zijn *Physica*, de ontologische connotatie van tijd overheerst.¹⁰ Als Aristoteles spreekt over tijd, dan heeft hij het primair over de dingen die in beweging zijn en in de tijd staan. Tijd is niet hetzelfde als verandering, maar kan niet zonder verandering. Beroemd is Aristoteles' tekst.¹¹

Dat is de tijd: het getal van beweging volgens eerder en later. Aristoteles zegt aansluitend: (...) Want tijd is de totale som van de beweging, en het nu is als datgene wat in beweging is, als de totale som van de beweging. Dus heeft tijd zijn samenhang door het nu en is verdeeld volgens het nu.

Met 'getal' bedoelt hij niet datgene waarmee men meet, maar het gemetene zelf. Dus tijd is een menigte van veranderingsstukken, of de totale som.

Daarnaast speelt bij Aristoteles ook het denkvermogen een rol. Tijd kan niet bestaan zonder ziel, of geest, concreet: zonder

een tellend vermogen. Het is een noodzakelijke, zij het niet een toereikende of voldoende oorzaak van tijd.

Er is opeenvolging, er was iets, er is iets, en er zal iets zijn in de toekomst. Aristoteles zegt:¹² *Het is duidelijk dat, als er geen tijd was, het nu er niet is, en als er geen nu is, er geen tijd is.*

Het nu is dus een beginsel van tijd en valt er niet mee samen. Het is het principe áchter tijd. Bewegende dingen, en de menselijke ziel als tellend subject spelen een rol. We mogen echter aan Aristoteles geen subjectivistische tijdsopvatting toeschrijven. Hij vat tijd op in termen van de telbare bewegende dingen en zeker niet subjectivistisch, dat wil zeggen: in termen van de geest alleen.¹³

Tot zover Aristoteles. We zullen hem bij de bespreking van Buridanus en Marsilius weer tegenkomen.

In de middeleeuwse wijsbegeerte speelt het christendom een belangrijke rol. Theologie was de hoogste studie, want deze had te maken met het uiteindelijk geluk van de mens, en de weg daarnaar toe. De Bijbel leverde waarheid. Deze waarheid was richtsnoer voor de weg die wij in de tijd afleggen. Tijd speelt een belangrijke rol in de christelijke traditie. Reeds in het oude Israël is een besef van het belang van tijd. Immers, men kent de scheppingswoorden uit het bijbelboek *Genesis*: 'In den beginne schiep God hemel en aarde'. Men kent bij de Joden (in het Oude Testament) de sabbath als belangrijkste dag van de week, dus staande in een tijdsvolgorde.

In het Nieuwe Testament wordt ook gesproken over de tijd, en niet in een onbelangrijke context. Christus is de vervulling van de tijd.¹⁴ De christelijke leer heeft een lineair tijdsbegrip, in contrast met een cyclische opvatting, die in de Grieks-Romeinse Oudheid dominant was.

De grote kerkvader *Augustinus* (354-430), het grote succes in de westerse wijsbegeerte en theologie door de eeuwen heen tot nu toe, besprak ook het begrip tijd, en had daarmee grote moeite. Bekend is de passage uit de *Confessiones*:¹⁵ *Wat is dus tijd? Als niemand het mij vraagt, weet ik het, als ik het de vrager wil uitleggen, weet ik het niet. Toch zeg ik in vast vertrouwen dat als er niets voorbij zou gaan, er geen verleden tijd zou zijn, en als*

er niets op komst was, er geen toekomstige tijd zou zijn, en, als er niets was, er geen tegenwoordige tijd zou zijn.

En even verder zegt Augustinus:¹⁶ *Er zijn drie tijden: een tegenwoordige over verleden dingen, een tegenwoordige over tegenwoordige dingen en een tegenwoordige over toekomstige dingen. Want deze drie zijn in de ziel, en elders zie ik ze niet, het tegenwoordige over verleden dingen is de herinnering, het tegenwoordige over tegenwoordige dingen is het aanschouwen het tegenwoordige van toekomstige dingen is de verwachting.*

Augustinus vat hier, in de *Confessiones*, tijd subjectivistisch op, dat wil zeggen, in termen van de menselijke ziel. Verleden en toekomst bestaan niet in enige strikte zin, zelfs het heden is niet echt. Alles vervliegt. Tijd is in de geest. Er is niet iets nu, laat staan in verleden of toekomst.

In zijn *Confessiones* gaat Augustinus uit van de subjectieve mens, dat wil zeggen, de mens, in casu, zijn ziel, in die zin subjectief, op weg als pelgrim naar God. Dit is de rode draad. Tijd bij Augustinus is eigenlijk een uitdrukking van de afhankelijkheid van de mens ten opzichte van God.

In deze subjectivistische zin is de tijdsopvatting van Augustinus bekend in de Middeleeuwen. Op dit punt volgen de middeleeuwse denkers de grote kerkvader echter niet, dat wil zeggen, men herinterpreteert hem. Men zegt hier Augustinus te volgen, maar in feite ontstaat een andere, meer objectivistische tijdsopvatting. Soms is er een expliciete afwijzing van Augustinus' standpunt, bij voorbeeld bij Hendrik van Gent (1225-1294) tijd in de late dertiende eeuw:¹⁷ *Met alle respect voor Augustinus, we mogen toch niet ontkennen dat de tijd buiten de geest is.*¹⁸ Ook vinden we een afwijzing van een subjectivistische opvatting in de beroemde kerkelijke veroordelingen van 1277 in Parijs.¹⁹ In de veroordeelde stelling 86 staat:²⁰ *Dat eeuwigheid en tijd niets in de werkelijkheid zijn, maar alleen in de opvatting (de 'apprehensio').*

Deze opvatting mag men van de kerk dus niet huldigen.

We moeten ons overigens wel realiseren dat Augustinus zich op meerdere plaatsen uitlaat over de tijd. In een recent artikel in *Vivarium*, het tijdschrift dat door De Rijk ooit is opgericht, stelt J. Carter dat Augustinus niet alleen een subjectivistische

analyse van tijd geeft, maar ook een kosmologische, mathematisch gestructureerde theorie heeft en dus meer objectief.²¹ Op deze nieuwe presentatie kan ik nu niet ingaan.

Algemeen gesproken volgt men in de Middeleeuwen de objectivistische lijn in het tijdsbegrip. Afwijkingen naar een subjectivistisch standpunt komen nauwelijks voor. Men volgt dus de lijn, ingezet door Aristoteles, versterkt door de commentaren van de Arabische filosoof Averroës, Averroës besteedt ongetwijfeld aandacht aan de rol van het menselijke kenvermogen bij de notie van tijd, maar ook bij hem is tijd niet verschillend van beweging. Misschien vinden we een subjectivistische opvatting bij de Duitse neo-platonistische mysticus Dietrich von Freiberg, of zelfs Eckhart, die zegt in de *Quaestiones Parisienses*²²: *De tijd betreft haar bestaan uit de ziel, maar hoort toch wel tot de werkelijkheids categorie van quantiteit.*

Dan Marsilius. Mijn stelling is dat Marsilius een subjectivistische opvatting van tijd heeft. Hij kritiseert daarbij zijn leermeester Buridanus, en doet dat door Buridanus' opvatting als objectivistisch te schetsen, zij het in bepaalde zin. Marsilius doet in zijn kritiek Buridanus misschien niet in alle opzichten recht. In sommige opzichten komen de opvattingen van de twee meesters ook dicht bij elkaar. Op een essentieel punt is er echter een verschil: *Het probleem is of tijd deelbaar is.*

Spreken we dan over tijd *in de werkelijkheid*? Buridanus bevestigt dit. Volgens Marsilius is er een óndeelbaar *nu* in de tijd, maar dat wordt geponereerd door de *imaginatio*, de fantasie. Er is daarbij geen pendant in de werkelijkheid. Het is een verschil op een beslissend punt.

Marsilius' opvatting van tijd zou men in veel van zijn werken kunnen zoeken, met name in zijn commentaren op de *Physica* van Aristoteles. Eén commentaar is in de 16e eeuw gedrukt. Anneliese Maier heeft in haar *Metaphysische Hintergründe*²³ al aangegeven dat Marsilius een subjectivistische opvatting zou hebben, maar heeft die conclusie niet uitgewerkt. In het commentaar van Marsilius op de *Physica*, dat in een oude druk beschikbaar is, vinden we de subjectivistische opvatting niet. Marsilius' *Commentaar op de Metaphysica* geeft echter nadere informatie.²⁴

In dit laatste commentaar behandelt Marsilius, zoals gezegd, het beginsel van niet-tegenspraak. In de veertiende eeuw trok dit begrip veel aandacht.²⁵

Marsilius stelt allerlei vragen over Aristoteles' tekst en over diens opvatting van het beginsel van niet-tegenspraak. Bij voorbeeld (*quaestio* 10): is contradictie de grootste tegenstelling die er bestaat? Of (*quaestio* 11): kan men zich vergissen over het beginsel?

Ik concentreer mij op de *slotquaestio*, waarin het probleem is of twee contradictoire beweringen tegelijkertijd en onder hetzelfde aspect waar kunnen zijn.²⁶ Ik kan hier slechts de hoofdlijn van Marsilius' commentaar behandelen. Meer details van zijn commentaar kan men vinden in een artikel dat ik ter gelegenheid van het emeritaat van prof. Sten Ebbesen (Kopenhagen) heb geschreven.

Het probleem dat Marsilius in deze *quaestio* stelt, brengt hem op de vraag wat tijd is, met name *wat de tegenwoordige tijd* is. Hij schetst eerst de opvatting van Buridanus. Volgens deze is tijd deelbaar, zegt Marsilius. Dus kunnen volgens Buridanus de uitspraken 'Socrates rent niet' en 'Socrates rent' *tegelijkertijd* waar zijn. Er verandert iets, dus er is een eerder en later, en zo kan de tegenwoordige tijd worden opgedeeld.

De vraag is vervolgens, hoe *lång* die tegenwoordige tijd dan duurt. Buridanus zegt dat dat ligt aan de personen die betrokken zijn in een discussie. Het ligt eraan wat zij afspreken.

Marsilius is het niet eens met deze opvatting, maar voegt toe dat er wel argumenten voor te geven zijn. Zelf wil hij Buridanus (die filosoof, maar geen theoloog is) helpen: Marsilius (die filosoof èn theoloog is) bespreekt het sacrament van de eucharistie. Daar vindt, begeleid door een priester, de wonderbaarlijke verandering plaats van wijn in bloed van Christus, en van brood in het lichaam van Christus. De priester moet de verplichte woorden spreken: 'Dit is mijn bloed', 'Dit is mijn lichaam'. Hier blijkt de tegenwoordige tijd deelbaar. De priester zegt 'is', dus gebruikt het werkwoord 'zijn' in de tegenwoordige tijd. Als de priester 'dit' zegt, dus het eerste woord van de zinnen, is er nog slechts brood of wijn, als hij 'lichaam' of 'bloed' heeft gezegd, is het het lichaam of het bloed van Christus. Dat

betekent dat er tijdens dezelfde tegenwoordige tijd, uitgedrukt door het woord 'is', er een veranderingsproces plaats vindt, en dat de tegenwoordige tijd dus verschillende delen heeft.

Marsilius concludeert echter dat deze opvatting niet overeenkomt met wat men algemeen vindt, en, erger nog, met Aristoteles. Immers, zegt Marsilius, op deze wijze kan men nooit elkaar tegenspreken, want men weet nooit of een gesprekspartner een lange tijd of een korte tijd aanneemt. Als Buridanus gelijk zou hebben zou het alleen mogelijk zijn elkaar tegen te spreken als twee opponenten *feitelijk* tegenover elkaar staan. Dat zijn zij in dezelfde tijd. Buridanus lijkt inderdaad zo'n soort objectivistische opvatting van tijd te hebben.²⁷

Marsilius geeft dan zijn *eigen* visie. Allereerst stelt hij vast dat we een ondeelbaar moment in de tijd moeten aannemen, maar dat dat niet in de werkelijkheid bestaat. We kunnen ons dit wel voorstellen (*imaginari*). De mens stelt zich *vaak* dingen voor, die een criterium zijn van zijn onderzoek, maar die in de werkelijkheid niet bestaan.

Marsilius geeft twee interessante redenen voor zijn opvatting. Ten eerste: de medicijnkunst wordt geholpen door imaginatie. Immers een arts 'imagineert', stelt zich voor, een evenwichtig lichaam, dat in de werkelijkheid normaliter niet bestaat, maar wèl, zo God dat wil, zou kunnen bestaan.

Ten tweede: als astronomen de planeten bestuderen, gebruiken zij imaginaire cirkels. Dat betekent dat de imaginatie nuttig is voor deze wetenschap. Inderdaad gebruikt Marsilius de imaginatie vaak in zijn commentaar op het astronomische werk van Aristoteles' *De caelo et mundo*.²⁸ Op basis van de voorlopige transcriptie trof ik een frequent gebruik door Marsilius van het woord *imaginari*. Als men op dit punt het commentaar van Marsilius vergelijkt met dat van Buridanus op Aristoteles' *De caelo et mundo*, is het verschil opvallend. Een voorbeeld uit Marsilius' commentaar:²⁹ *De astronomen stellen zich (imaginari) in de hemel ondeelbare cirkels voor, bij voorbeeld de horizon en dergelijke, en ook ondeelbare centra, bij voorbeeld het centrum van de zon. Want zij zeggen dat een kunstmatige dag in eigenlijke zin genomen begint bij het contact van het centrum van de zon met de horizont in het oosten. Welnu, de maat die overeenkomt met dit contact*

wordt voorgesteld (imaginatur) als moment (instans), of nu.

Marsilius heeft dus een opvatting die afwijkt van die van Buridanus en van velen vóór hem. Het is een interessante opvatting vanwege de keuze voor wat men subjectivisme kan noemen.

We stellen ons een ondeelbaar moment voor. We behoeven dus in deze zin geen eindeloze deelbaarheid aan te nemen. Dit ondeelbare moment heeft echter, zoals Marsilius expliciet zegt, geen tegenhanger in de werkelijkheid. Verleden en toekomst zijn in functie van het imaginaire moment.

Ook aan Marsilius' opvatting kleven bezwaren. Hij laat in zijn eigen tekst een anonieme opponent zeggen: 'Hoe kunnen we volgens Marsilius elkaar tegenspreken? Immers, iedere opvatting van tijd berust in de *imaginatie*'.

Marsilius antwoordt dat men met behulp van het intellect (*per iuvamen intellectus*) de disputanten het eens kunnen worden dat zij het in hun beweerzinnen over hetzelfde hebben. Marsilius zit nu in dezelfde moeilijkheid die hij Buridanus aanwrijft. Marsilius doet Buridanus niet in alle opzichten recht. In ieder geval bestaat ook voor Buridanus tijd niet zonder een denkende geest. In zijn *Commentaar op de Physica* zegt Buridanus dat, als er geen intellect zou zijn, er geen tijd kan zijn. Toch ziet hij tijd als deelbaar, als iets opeenvolgende, en ontkent het bestaan van een ondeelbaar moment. In Marsilius' subjectivistische visie wordt dat wèl aangenomen.

Het moge zijn dat Marsilius' visie van tijd niet volledig bevredigend is. Die van Buridanus is dat misschien ook niet. Het belangrijke punt is echter dat Marsilius in contrast met Buridanus kiest voor een subjectivistische opvatting, die niet spoort met wat in de laatste eeuwen voor hem gebruikelijk was, ook niet met die van Buridanus.

Marsilius lijkt een soort voorloper van een subjectivistische en relativistische tijdsopvatting, zoals we die in de na-middeleeuwse periode terug vinden. De categorie *imaginatio*, een tijdssoort in ruime zin, die Marsilius in zijn logisch handboek aanneemt, blijkt een bredere inhoud te hebben dan ik ooit dacht.

In de zeventiende eeuw komt men slechts met moeite van de Aristotelische opvatting van tijd los. Voor zover ik dat kan overzien vinden we wel bij de zeventiende-eeuwers Pierre

Gassendi en René Descartes een begripsmatige duiding van de tijdsnotie. De moderne opvatting van tijd is mathematisch georiënteerd. dat is anders dan in de Middeleeuwen.

Aan het einde van deze rede gekomen wil ik graag allen danken met wie ik 41 1/2 jaar zo plezierig heb samengewerkt. Ter zake van het onderzoek en onderwijs was dat uiteraard in eerste instantie prof.dr. L.M. de Rijk. Hij is om persoonlijke redenen vandaag tot zijn grote spijt niet aanwezig. De Rijk, nu 87 jaar oud, is nog steeds productief en creatief op wetenschappelijk gebied. Samenwerking met hem was, en is nog steeds, heel inspirerend. Hoe gaat het verder in het vak middeleeuwse logica en semantiek? Ik ben het Leids Universiteits Fonds dankbaar dat het door mijn bijzonder hoogleraarschap het vak heeft willen dienen.

Er is in de middeleeuwse wijsgeren nog zo veel te doen: verrassende teksten, verrassende opvattingen. De studie naar de middeleeuwse filosofie zelf moet worden voortgezet. Gelukkig zijn er binnenkort twee promoties op het terrein van de middeleeuwse logica, namelijk van Judith Dijs en Alfred van der Helm. In beider proefschrift vindt men kritische edities. Ook de studie naar de relaties tussen de middeleeuwse logica en andere periodes dient te worden voortgezet, en, met alle voorzichtigheid, de analyse met behulp van de moderne formele logica van de middeleeuwse logica. Een voorbeeld van deze laatste aanpak is het werk van dr. Catarina Dutilh Novaes. Aan mijn colleges bewaar ik de beste herinneringen. Het is heerlijk een groep studenten te enthousiasmeren. Voor hen is zeker in het begin van hun studie, de middeleeuwse wijsbegeerte een merkwaardige periode van de geschiedenis der wijsbegeerte. Immers, christelijk-geloven en -denken spreken elkaar toch tegen?

Ik wil het Instituut voor Wijsbegeerte danken. In dat instituut heb ik mij steeds zeer thuis gevoeld. Dat geldt voor alle jaren dat ik bij de wijsgeren werkzaam ben geweest. Afgestudeerd als classicus werd ik in 1970 aangesteld bij de Centrale Interfaculteit bij de leerstoel voor antieke en

middeleeuwse wijsbegeerte, waarop De Rijk kort tevoren was benoemd. De Centrale Interfaculteit werd na een aantal jaren de Faculteit der Wijsbegeerte, en weer daarna het Instituut voor Wijsbegeerte in de faculteit der Geesteswetenschappen. Dat is nu haar status. Een klein instituut, maar een grote en grootse opleiding in de faculteit.

In de verschillende constellaties van de Wijsbegeerte in Leiden heb ik bijna alle functies bekleed die er zijn. Jarenlang was ik secretaris onder de decanen De Rijk, Philipse, Sundholm, en de inmiddels overleden Loenen en Van Haersolte.

De laatste vier jaar ben ik decaan en (na acht maanden, na de fusie met de Faculteit der Letteren) ben ik directeur geweest van het instituut. Twee fusies waren tijdens mijn voorzitterschap aan de orde. Eerst die van onze faculteit met die van Letteren, daarna de fusie (of samenwerking, of strategische alliantie, men kiese vrij) met Delft en Rotterdam.

Het was geen tijd waarin wij ons verveelden. Elke dag gebeurde er iets. Niet alles liep even goed, maar veel wel, en ik denk dat, gegeven de lastige financiële situatie van de universiteit, het instituut er qua formatie en bij behorende financiën goed voorstaat. Dat is in hoge mate te danken aan Jeroen van Rijen en Lies Klumper, met wie ik het Management Team van het instituut vormde. De ambtelijke ondersteuning van Yvonne van Eyk en Carolyne de Greef was onmisbaar. Ik merk hier nog op dat het omhoog houden van drie ballen, namelijk onderwijs, onderzoek en bestuur tegelijkertijd, niet meevalt.

Mijn omgang met de collega's was een groot genoegen, Wijsgeren zijn bijzondere mensen, met wie goed te lachen valt. Ze zijn open en ondogmatisch.

Aan de samenwerking met het Faculteitsbestuur Geesteswetenschappen bewaar ik de beste herinneringen. Vrijwel wekelijks had ik overleg met decaan Wim van den Doel, met de directeur bedrijfsvoering Jolanda Riel, met de vice-decaan Wim Drees (en in een eerdere fase met de vice-decaan Arie Verhagen), en ambtelijk ondersteuners Sander Bos en Anneke Hendriks. Het valt niet mee een Faculteit der Geesteswetenschappen te besturen met al die individualisten. Ik denk dat onze faculteit met de huidige leiding zeer goed af is.

Werken aan de Leidse universiteit is groot genoeg. De klassieke sfeer van een oude en eerbiedwaardige universiteit is er nog steeds, gekroond met een vleugje arrogantie. Dat is leuk.

Om met Marsilius van Inghen te spreken: het was een fantastische tijd.

Noten

- 1 L.M. de Rijk, *Logica Modernorum. A Contribution to the History of Early Terminist Logic*. I. On the Twelfth Century Theories of Fallacy; II/1: *The Origin and the Early Development of the Theory of Supposition* II/2: *Texts and Indices* (Assen: Van Gorcum 1962-1967).
- 2 Later, in 1998, ontving De Rijk nog een eredoctoraat van de universiteit van Nijmegen. Erepromotor was prof.dr. H.A.G. Braakhuis.
- 3 P. Duhem, *Le système du monde. Histoires des doctrines cosmologiques de Plato à Copernique*. 10 vols (Paris 1914-1958).
- 4 E.P. Bos, *Marsilius of Inghen, Treatises of the Properties of Terms. A First Critical Edition of the Suppositiones, Ampliationes, Appellationes, Restrictiones and Alienationes* (Dordrecht-Boston-Lancaster: D. Reidel, 1980).
- 5 Deze handschriften bevinden zich in kloosters en bibliotheken. De historicus van de wijsbegeerte verzamelt microfilms en, tegenwoordig, gedigitaliseerde kopieën.
- 6 Marsilius van Inghen, *Ampliationes*, in E.P. Bos, *Marsilius of Inghen, Treatises of the Properties of Terms* (zie noot 4).
- 7 *Commentaar op Perihermeneias*, in MS Erfurt, *Universitätsbibliothek*, Q 246, f. 95ra: zie Marsilius of Inghen, *Treatises on the Properties of Terms*, ed. and trans. Egbert P. Bos (Dordrecht-Boston-Lancaster: D. Reidel 1983), p. 192.
- 8 Marsilius van Inghen, *Quaestiones in Metaphysicam*, MS Wenen, *Österreichische Nationalbibliothek*, 5297, f. 46va.
- 9 Het tweede deel van de *Timaeus*, de *Parmenides*, de *Politicus*, de belangrijkste vindplaatsen voor Plato's opvatting over tijd, waren in de middeleeuwen niet bekend.
- 10 Rijk, L.M. de (2002), *Aristotle. Semantics and Ontology*. Vol. I: *General Introduction. The Works on Logic*; vol. II: *The Metaphysics. Semantics in Aristotle's Strategy of Argument* (*Philosophia Antiqua*, vol. XCI/II; Leiden; Brill 2002), p. 379.
- 11 Aristoteles, *Physica* IV, xi, 219 b 1-2.
- 12 Aristoteles, *Physica* IV, xi, 219 b 33-220. Cf. L.M. de Rijk, *Aristotle. Semantics and Ontology* (...), p. 380.
- 13 Overigens is dat een opvatting die overigens bij ten minste één voorganger van Aristoteles, nl. Antiphon, voorkwam: tijd als *noëma* (gedachte-inhoud).
- 14 Galaten.4: 4, Ephesiërs 1: 10.
- 15 Augustinus, *Confessiones*, XI, xiv, 17.
- 16 Augustinus, *Confessiones*, XI, xx, 26.
- 17 Uit het onderzoek dat de laatste jaren steeds intensiever is verricht naar deze Hendrik, blijkt hij een zeer belangrijk denker. Zonder kennis van zijn werk is dat van Duns Scotus en Ockham moeilijk te begrijpen.
- 18 Zie Hendrik van Gent, *Quodlibeta* III, qu. 15 (Parijs 1518), f. 64.
- 19 In het opstellen daarvan speelde Hendrik van Gent trouwens zelf een rol.
- 20 *Chartularium universitatis Parisiensis*, I, n. 473, art. 200, ed. H. Denifle en E. Chatelain (Parijs 1889-1897, herdr. Brussel 1964), p. 554.
- 21 J.W. Carter, 'St. Augustine on Time, Time Numbers and Enduring Objects', in *Vivarium* 49 (2011), pp. 301-323.
- 22 Eckhart, *Quaestiones Parisienses I*, 4.
- 23 Anneliese Maier, *Metaphysische Hintergründe der spätscholastischen Naturphilosophie* (Roma: Edizioni di storia e letteratura 1955), p. 133.
- 24 Voor zover ik weet zijn er negen handschriften van dit commentaar overgebleven. Het is geschreven tussen 1386 en 1390, dus aan het einde van zijn leven. In 1386 begon Marsilius in Heidelberg aan zijn commentaar op Aristoteles. Twee handschriften geven in een voorbeeld het jaartal 1390. Dat is dus de *terminus ante quem*, het punt voorafgaand aan het moment waarop de tekst is geschreven.
- 25 Het speelde een grote rol bij de ontwikkeling van de noties evidentie (of: klaarlijkheid), met name van de meest elementaire ervaringsgegevens, en de almacht Gods.
- 26 Marsilius van Inghen, *Quaestiones in Metaphysicam*, MS Wenen, *Österreichische Nationalbibliothek*, cod. 5297, f. 46va.
- 27 Hij kwam, zo concludeert Anneliese Maier, dicht bij een opvatting van *absolute tijd*, hoewel hij dat niet als zodanig formuleerde. Dat zou zijn een tijd die los staat van een

bewegend ding. Misschien kon Buridanus deze gedachte-
lijn niet afmaken omdat hij te vast zat aan het Aristoteli-
sche schema van substanties en accidenten. en accident,
een bijkomende eigenschap, bestaat aan een substantie, op
een bepaald moment in de tijd. Zie A. Maier, *Metaphysische
Hintergründe ...*, p. 133.

- 28 Een handschrift van dit commentaar bevindt zich in het
Kruisherenklooster van de Brabantse stadje Cuyk, en wel
het klooster in Sint Agatha. Het lijkt het enige handschrift
te zijn.
- 29 Marsilius of Inghen, *Questiones in de caelo et mundo*, L. I,
qu. 5: MS Cuyk and St. Agatha, *Kruisherenklooster C. 12*:
f. 129va: Secundo quia astronomi in celo ymaginantur
circulos indivisibiles ut <h>orizontem et consimiles; si-
militer centra indivisibilia, ut centrum solis. Dicunt enim
quod dies artificialis proprie dictus incipit a contactu
centri solis cum <h>orizonte ex parte orientis. Modo,
mensura correspondens huiusmodi contactui ymaginatur
esse instans sive nunc.

PROF.DR. E.P. BOS

E.P. Bos (1947) is sinds 1 september 1970 verbonden geweest aan de Universiteit van Leiden, eerst als medewerker/universitair docent, later als universitair hoofddocent, om onderwijs te geven en onderzoek te verrichten op het gebied van de Antieke en Middeleeuwse wijsbegeerte. In 2007 werd hij bijzonder hoogleraar vanwege het Leids Universiteits Fonds voor middeleeuwse logica en semantiek. Op 30 januari nam hij afscheid van de universiteit wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

Na zijn studie Griekse en Latijnse Taal- en Letterkunde (hoofdvak Antieke wijsbegeerte) aan de Universiteit van Leiden (1965-1972) heeft Bos zich, onder leiding van prof. dr. L.M. de Rijk toegelegd op de studie van de middeleeuwse wijsbegeerte, in het bijzonder van de middeleeuwse logica en semantiek. Van zijn hand verschenen een aantal kritische edities van middeleeuwse filosofen, met name van denkers uit de veertiende eeuw. Bijzondere aandacht heeft hij gewijd aan Marsilius van Inghen (ca. 1340-1396), een leerling van Johannes Buridanus (ca. 1300-1362). Naast het editeren heeft hij vele artikelen geschreven over middeleeuwse logici, en nam hij deel aan nationale en internationale activiteiten en projecten. Vanaf 1 januari 2008 was hij decaan van de toenmalige Faculteit der Wijsbegeerte, en vanaf 1 september 2008 tot 1 september 2011 directeur van het Instituut voor Wijsbegeerte binnen de Faculteit der Geesteswetenschappen.

In zijn afscheidsrede behandelt Bos de opvatting van Marsilius van Inghen over tijd. Is tijd iets in het voorstellingsvermogen, dus iets subjectiefs, of is tijd verbonden met de bewegende dingen in de werkelijkheid?

Universiteit Leiden